

THE DESCRIPTION OF STATIONS OF THE MYSTICAL PATH IN THE POEM "MANTIK AT-TAYR" BY FARID AD-DUN 'ATTAR

Abdugani ZAKHADULLAEV

Teacher

Institute of Entrepreneurship and Pedagogy of Denau
Denau, Uzbekistan

FARIDUDDIN ATTORNING "MANTIQ UT-TAYR" DOSTONIDA SAYR-U SULUK MAQOMLARI TAVSIFI

Abdug'ani ZAXADULLAYEV

O'qituvchi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Denov, O'zbekiston

ОПИСАНИЕ СТОЯНОК МИСТИЧЕСКОГО ПУТИ В ПОЭМЕ «МАНТИК АТ-ТАЙР» ФАРИД АД-ДУНА АТТАРА

Абдугани ЗАХАДУЛЛАЕВ

Преподаватель

Институт предпринимательства и педагогики Денау
Денау, Узбекистан zakhadullayevabdugani@gmail.com

For citation (Iqtibos keltirish uchun, для цитирования):

Zaxadullayev A. Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonida sayr-u suluk maqomlari tavsifi. // O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2024. — 10-jild, № 2. — B. 232-245.

<https://doi.org/10.36078/1716274748>

Received: February 22, 2024

Accepted: April 17, 2024

Published: April 20, 2024

Copyright © 2024 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

Abstract. Since the early periods of Sufism, different views have been expressed regarding the types, limits, characteristics, number and sequence of sites (maqams) of the mystical path (sayru suluk) — different Sufis and authors pointed out that the mystical path has from three to a thousand sites, and that these sites begin with taub (repentance), talab (search) or iradat (desire), and end with rida (contentment), marifat (cognition), fana (disappearance), baka (stay) or ittisal (connection). The Sufi poet and thinker Farid al-din Attar (1145–1221) also described the sites of the mystical path in his Sufi poem "Mantik at-tayr" ("Speech of Birds"). He considered them as consisting of seven statuses in the sequence talab (search), ishq (love), marifat (cognition), istigna (contentment with one's position), tawhid (monotheism), khairat (confusion), fana (disappearance) and baka (stay). In this work, these seven statuses are described in the form of seven valleys. In the realm of Uzbek Sufism, the exploration of the mystical path and its integral role in the theory and practice of Sufism and the depiction of these sites in the works of Sufi poets remains largely uncharted territory. From this perspective, the themes addressed in this article hold significant relevance, offering a fresh perspective on a topic of enduring scholarly interest. In particular, the study of the views of the Sufi poet and thinker Fariduddin Attar, a famous representative of Persian literature who had a great influence on the work of the Uzbek poet Alisher Navoi, is important for determining the issue of tradition and innovation of two poets who wrote poems on this topic. The author used descriptive, structural-descriptive and descriptive-functional research methods.

Keywords: Farid ad-din 'Attar; "Mantiq at-tair"; seven valleys; mystical path; stations.

Annotatsiya. Tasavvufning ilk davrlaridan boshlab sayr-u suluk maqomlarining turlari, chegarasi, xususiyati, soni va ketma-ketligi borasida turli xil qarashlar bildirilgan – turli soʻfiylar va mualliflar sayr-u sulukda uchtdan mingtagacha boʻlgan maqom mavjudligini uqtirib, bu maqomlarning tavba, talab yoki irodatdan boshlanishi hamda rizo, maʼrifat, fano, baqo yoki ittisol bilan poyoniga yetishini aytishgan. Soʻfiy shoir va mutafakkir Farididdin Attor (1145–1221) ham oʻzining soʻfiyona mazmundagi "Mantiq ut-tayr" dostonida soʻfiylik yoʻlining – sayr-u sulukning maqomlar deb atalmish bosqichlarini oʻz nuqtayi nazaridan tavsiflab, ularni talab, ishq, maʼrifat, istigʻno, tavhid, hayrat hamda faqr va fano ketma-ketligidagi yetti maqomdan iborat deb bilgan. Bu asarda mazkur yetti maqom yetti vodiy koʻrinishida tasvirlanadi. Oʻzbek tasavvufshunosligida, sayr-u suluk maqomlari va ularning tasavvuf nazariyasi hamda amaliyotida tutgan oʻrni, soʻfiy shoirlar ijodida ushbu maqomlar tasviri va tavsifi yetarli darajada oʻrganilmagan. Shu jihatdan olib qaralganda, mazkur maqolada koʻtariladigan mavzu-masalalar dolzarb. Jumladan, oʻzbek adabiyotining yirik vakili, Alisher Navoiy ijodiga katta taʼsir oʻtkazgan forsiy adabiyotining atoqli namoyandasi, soʻfiy shoir va mutafakkir Farididdin Attorning sayr-u suluk maqomlari borasidagi qarashlarini maxsus tadqiq etish Navoiyning shu mavzuda bitilgan dostonidagi anʼana va oʻziga xoslik masalasiini aniqlashda muhim ahaviyat kasb etadi. Maqolada belgilangan maqsadni amalga oshirish uchun muallif tavsiflash, strukturaviy-tavsifiy hamda tavsifiy-funksional tadqiqot usullaridan foydalangan.

Kalit soʻzlar: Fariduddin Attor; "Mantiq ut-tayr"; yetti vodiy; sayr-u suluk; maqomlar.

Аннотация. Начиная с ранних периодов суфизма, относительно видов, пределов, характеристик, количества и последовательности стоянок (*макамов*) мистического пути (*сайру сулук*) высказывались разные взгляды — разные суфии и авторы указывали, что у мистического пути существует от трех до тысячи стоянок и что эти стоянки начинаются с *тауба* (покаяние), *талаб* (поиск) или *ирадат* (желание) и заканчиваются с *рида* (довольство), *маʼрифат* (познание), *фана* (исчезновение), *бака* (пребывание) или *иттисал* (соединение). Суфийский поэт и мыслитель Фарид ад-дин Аттар (1145–1221) тоже в своей суфийской поэме «Мантик ат-тайр» («Речь птиц») описал стоянки мистического пути. Он рассматривал их как состоящие из семи статусов в такой последовательности: *талаб* (поиск), *ишк* (любовь), *маʼрифат* (познание), *истиғна* (довольство своим положением), *таухид* (единобожие), *хайрат* (смятение), *фана* (исчезновение) и *бака* (пребывание). В этом произведении эти семь статусов описываются в виде семи долин. В исследованиях в узбекской науке суфизма стоянки мистического пути и их роль в теории и практике суфизма, а также описание стоянок мистического пути в произведениях суфийских поэтов недостаточно изучены. С этой точки зрения темы, затронутые в данной статье, являются актуальными. В частности, исследование взглядов суфийского поэта и мыслителя Фаридууддина Аттара, известного представителя персидской литературы, оказавшего большое влияние на творчество узбекского поэта Алишера Навои, имеет важное значение для определения вопроса традиции и новаторства двух поэтов, написавших поэмы по данной теме. Для реализации поставленной цели в статье автор использовал описательный,

структурно-описательный и описательно-функциональный методы исследования.

Ключевые слова: Фарид ад-дин 'Аттар; «Мантик ат-тайр»; семь долин; мистический путь; стоянки.

Kirish

Tasavvuf yo'liga kirgan kishi — so'fiyning ushbu yo'lni boshdan-oxir og'ishmasdan bosib o'tishi va oxir-oqibat ko'zlangan maqsadga — Xudoning visoliga yetishi uchun bajarilishi lozim bo'lgan shartlari ichida eng muhimi — bu yo'ldagi tegishli bosqichlar, ya'ni maqomlarni bosib o'tish hisoblanadi. Boshqacha aytganda, maqomlar va hollar so'fiylik yo'li yoxud sayr-u sulukning poydevori, tasavvufni shakllantiruvchi asosiy unsurlardan biridir.

O'zbek tasavvufshunos olimi Komiljon Rahimovning eslatishicha, tasavvufning ilk davrlaridan boshlab maqomlar va hollarning farqi, chegarasi, xususiyati, turlari, soni va ketma-ketligi borasida turlicha fikrlar bildirilgan. Bunda bir guruh so'fiylar va tasavvufga oid asarlar mualliflari maqom va holni bir-biridan ajratmaganlar, ya'ni ularga bir xil hodisa deb qarashgan, ikkinchi guruh esa maqom va holni bir-biridan farq qiluvchi hodisalar sifatida ta'riflagan holda, ularning har xil turlari, sonlari va xususiyatlari to'g'risida so'z yuritganlar (5, 153–156). Jumladan, mazkur olimning aniqlashicha, maqom va holga yagona hodisa sifatida qaragan so'fiylar va nazariyotchil olimlardan Abu Sulaymon Doroniy (vaf. 215/830) so'fiylikda uch maqom mavjudligi to'g'risida gapirib, ularni *zuhd*, *vara'* va *rizo* ketma-ketligida (21, 189; 17, 421), Shaqiq Balxiy (vaf. 194/810) to'rt "manzilat" mavjudligi to'g'risida so'z yuritib, ularni *zuhd*, *xavf*, *shavq* va *muhabbat* ko'rinishi va ketma-ketligida (13, 108), Yahyo ibn Muoz (vaf. 258/871) sayr-u sulukning yetti maqomi mavjudligini ta'kidlab, ularni *tavba*, *zuhd*, *rizo*, *xavf*, *shavq*, *muhabbat* va *ma'rifat* ketma-ketligida, Hakim Termiziy (205/820–320/932) ham sayr-u sulukda yetti manzil borligini aytib, ularni *tavba*, *zuhd*, *adovat un-nafs*, *muhabbat*, *qat' ul-havo*, *xavf* va *qurbat* ketma-ketligida (7, 8–19), Abu Tolib Makkiy (vaf. 386/996) esa tasavvufning to'qqiz maqomi mavjudligini aytib, ularni *tavba*, *sabr*, *shukr*, *rajo*, *xavf*, *zuhd*, *tavakkul*, *rizo* va *muhabbat* ketma-ketligida eslatgan (22, 499–1166) bo'lsa, Abu Mansur Isfahoniy (vaf. 1028) *tavba* bilan boshlanib *himmat* bilan tugovchi qirq maqom (8, 132–149), Abu Abdurrahmon as-Sulamiy (vaf. 412/1021) *tavba* bilan boshlanib, *jam'* va *tafriqa* bilan tugovchi qirq to'rt maqom (19, 477–495), Abdulloh Ansoriy (396/1006–481/1089) *tavba* bilan boshlanib, *fano* va *baqo* bilan tugovchi yuz maqom (9, 29–230), Ro'zbehon Baqliy (522/1128–606/1209) esa umumiy hisobda ming maqom (18, 11–300) mavjudligi to'g'risida so'z yuritgan (5, 151–153).

Birinchilardan bo'lib maqom va holga bir-biridan alohida hodisalar sifatida yondashgan Abu Nasr Sarroj Tusiy (vaf. 378/998) so'fiylikda yetti maqom (*tavba*, *vara'*, *zuhd*, *faqr*, *sabr*, *tavakkul* va *rizo* ketma-ketligida) va o'n hol (*muroqaba*, *qurb*, *muhabbat*, *xavf*, *rajo*, *shavq*, *uns*, *itmonina*, *mushohada* va *yaqiyn* ketma-ketligida) mavjudligini ta'kidlagan (20, 68–104). Aytish mumkinki, aynan ushbu muallif birinchilardan bo'lib maqom

va holning bir-biridan farqini ko'rsatish va ularning har biriga aniqroq ta'rif berishga uringan. Jumladan, Sarrojning fikricha, maqom solikning o'z sa'y-harakatlari — riyozatlari va mujohadatlari natijasida qo'lga kiritiladigan yoki erishiladigan daraja bo'lsa, hol sayr-u suluk bosqichlarini bosib o'tish jarayonida solikda uning o'zi istamagan holda yuz beradigan, ya'ni solikning urinishlari natijasida qo'lga kiritiladigan emas, balki Xudo tomonidan unga ato qilinadigan holatdir (5, 152).

Shuningdek, Komiljon Rahimovning aniqlashicha, aksariyat manbalarda tavba birinchi maqom sifatida eslatilgan bo'lsa-da, turli manbalarda sayru sulukning oxirgi maqomi sifatida rizo, ma'rifat, fano, baqo yoki ittisol eslatib o'tilgan (5, 152). Shuningdek, ayrim tushunchalar (masalan, *qurb*, *muhabbat*, *xavf*, *rajo*, *shavq*, *uns*, *fano*, *baqo* va boshq.) ba'zi manbalarda maqom, boshqa manbalarda esa hol deb ta'riflangan. Bundan tashqari, boshqa manbalarda *tarab*, *huzn*, *qabz*, *bast*, *haybat*, *g'alaba*, *vajd*, *sahv*, *sukr*, *g'aybat*, *huzur* kabi boshqa hollar mavjudligi to'g'risida ham so'z yuritiladi (3, 26–36; 2, 152; 4, 349–378; 6, 127–151, 172–186; 1, 51–64; 11, 307–310, 735–739; 12, 125–148).

Bularning barchasini xulosa qilib aytish mumkinki, butun tasavvuf tarixi davomida so'fiylik maqomlari va hollari o'rtasida aniq chegara qo'yilmagan bo'lib, ulardan har birining turlari, soni, xususiyatlari va ketma-ketligi borasida yagona yoki umumiy qarash shakllanmagan. Boshqacha qilib aytganda, nafaqat har bir so'fiylik maktabi, oqimi yoki tariqati, balki har bir yirik so'fiy tomonidan ham maqomlar va hollarning o'ziga xos tizimi shakllantirilgan.

Shu o'rinda qayd etib o'tish lozimki, tasavvufning birmuncha shakllangan va falsafiylashgan keyingi davrlarida sayr-u suluk maqomlari, tasavvufning tariqatlargacha — XII asrgacha bo'lgan davridagidan farqli o'laroq, markaziy o'rin tutmasa-da, so'fiylikning muhim va zaruriy shartlaridan bo'lib qoldi. Bu davrda turli so'fiylik tariqatlarida, shuningdek, tasavvuf adabiyotining turli vakillari ijodida tasavvufning boshqa asosiy tushunchalari qatorida sayr-u suluk maqomlari ham, xuddi tasavvufning ilk davrlarida bo'lgani kabi, turlicha son va nomlarda bayon qilindi.

Asosiy qism

O'zidan bir devon, "Muxtornoma" ruboiylar to'plami, "Mantiq ut-tayr", "Xusravnoma", "Asrornoma", "Ilohiynoma", "Musibatnoma", "Bulbulnoma", "Pandnoma", "Besarnoma", "Ushturnoma" va "Javhar uz-zot" dostonlari hamda "Tazkirat ul-avliyo" tazkirasini qoldirgan Fariddin Attor (1145–1221) ham so'fiylik tariqatlaridan biri bo'lmish *kubroviya* tariqatining a'zosi, ushbu tariqat asoschisi Najmiddin Kubro (1145–1221) va uning shogirdi Majiddiddin Bag'dodiyning (vafoti 1219) muridi bo'lgan (15, 1). Attor shunchaki tariqat a'zosi bo'lgan so'fiy bo'lib qolmasdan so'fiylik g'oyalari adabiyotga ham olib kirgan, o'z she'rlari vositasida kuylagan. Jumladan, sayr-u suluk maqomlari ushbu buyuk so'fiy shoir va mutafakkir asarlarida ham o'ziga xos talqin etilgan.

Fariddin Attorning so'fiyona mazmunda bitilgan asarlaridan biri — "Mantiq ut-tayr" ("Qushlar suhbat") dostonidir. Dostonda bir guruh qushlarning Hudhud yo'l boshchiligida barcha qushlarning shohi

hisoblanmish Simurgʻ huzuriga yetish maqsadida uzoq safarga chiqishlari, bu safar davomida mashaqqatlarga toʻla yetti vodiyni bosib oʻtishlari toʻgʻrisidagi voqea majoziy — allegorik yoʻlda hikoya qilinadi. Doston soʻfiyona mazmunda va unda aslida soliklarning Haq visoliga yetishish maqsadida murshid (pir, shayx) vositasida sayr-u suluk maqomlarini bosib oʻtishi majoziy tarzda bayon etilgan. Bunda qushlar soliklar, Hudhud — murshid, ular bosib oʻtadigan yetti vodiylar sayr-u sulukning yetti maqomi, Simurgʻ esa Haq taolaga majozan ishoradir (10, 4).

Attor “Mantiq ut-tayr” dostonida dastlab *talab*, *ishq*, *maʼrifat*, *istigʻno*, *tavhid*, *hayrat* hamda *faqr-u fano* vodiylari deb nomlanuvchi yetti vodiylar, yaʼni sayr-u sulukning yetti maqomini umumiy tarzda sanab oʻtadi:

*Guft: moro haft vodiylar dar rah ast,
Chun guzashtiy haft vodiylar, dargah ast.*

*Hast vodiylar talab ogʻozi kor,
Vodiylar ishq ast az on pas bekanor.*

*Pas seyum vodiylar oni maʼrifat,
Pas chahorum vodiylar istigʻnosifat.*

*Hast panjum vodiylar tavhidi pok,
Pas shashum vodiylar hayrat saʼbnok.*

*Haftumin vodiylar faqr astu fano,
Baʼd az in roʻyi ravish nabvad turo (14, 380).*

Mazmuni: “U shunday dedi: bu yoʻlda yettita vodiylar boʻlib, bu yetti vodiylar bosib oʻtilganidan keyin Alloh taoloning dargohi keladi. Bu safarda bosib oʻtiladigan birinchi vodiylar *talab* (Allohni istash, izlash) vodiylarsidir, undan keyin chek-chegarasi boʻlmagan bepoyon *ishq* (Allohga boʻlgan ishq) vodiylari keladi. Shundan keyin *maʼrifat* (Allohni tanish) vodiylari deb nomlangan uchinchi vodiylar, undan keyin esa *istigʻno* (Allohdan boshqalarga biror-bir ehtiyoji boʻlmaslik) deb nomlangan toʻrtinchi vodiylar keladi. Beshinchi vodiylar pok *tavhid* (Allohni yagona maʼbud deb bilish va faqatgina unga sigʻinish) vodiylari, undan keyin keladigan oltinchi vodiylar esa mashaqqatli *hayrat* (solikning u yoki bu sabab bilan hayratga tushganligi sababli oʻylash va tafakkur etishdan toʻxtab qolib, ne oʻylarini, ne qilarini va ne deyarini bilmay qolishi) vodiylarsidir. Yettinchi vodiylar *faqr* (oʻzini Alloh oldida biror-bir ahamiyatga ega boʻlmagan hech kim va hech narsa deb bilish) va *fano* (solikning oʻz menligidan mosuvo boʻlib, hechkinga aylanishi va ruhan yoʻq boʻlib ketishi) vodiylari boʻlib, undan naryogʻiga borish senga ravo boʻlmagay”.

Attor shundan keyin mazkur yetti vodiylardan har birini quyidagi tarzda alohida-alohida tavsiflab oʻtadi.

Birinchi vodiylar: Talab vodiylari. Farididdin Attor tavsifidagi yetti vodiylardan birinchisi *talab* vodiylarsidir. *Talab* (طلب) soʻzi arab tilida *izlash*, *istash* maʼnolarini bildirib, tasavvufda Allohga, uning visoliga yetishni istash, shu maqsadda Allohni, yaʼnikim uning roziligiga sabab boʻladigan holatlarni izlashni anglatadi.

*Chun furo ' oyi ba vodiya Talab,
Peshat oyad har zamone sad ta 'ab.*

*Sad balo dar har nafas in jo buvad,
To 'tiyi gardun, magas in jo buvad.*

*Jiddu jahd in jot boyad solho,
Z-on ki in jo qalb gardad korho.*

*Mulk in jo boyadat andoxtan,
Milk in jo boyadat darboxtan.*

*Dar miyoni xun-t boyad omdan
V-az hama berun-t boyad omdan.*

*Chun namonad hech ma 'lumat ba dast,
Dil biboyad pok kard az har chi hast.*

*Chun dili tu pok gardad az sifot,
Toftan girad zi Hazrat nuri zot (14, 381).*

Mazmuni: "Talab voduiga kirib kelganingda har bir lahzada ming mashaqqatga duch kelasan. Bu yerda har bir nafasda ming baloni ko'rasan, koinot to'tisi (ya'ni quyosh) bu yerda pashshachalik bo'lib qoladi. Bu vodiya ko'p yillar urinib-tirishishing kerak bo'ladi, chunki bu yerda holatlar o'zgarib turadi. Bu vodiya podshohlikdan voz kechishing, mol-mulkni tark etishing, o'z qoningga g'arq bo'lishing va (bu dunyoga tegishli) barcha narsalardan yuz o'girishing kerak bo'ladi. O'zing to'g'ringda darak beruvchi biror narsa qolmaganidan keyin qalbingni ham unda bor bo'lgan barcha narsadan poklashing lozim bo'ladi. Qalbing o'zlik belgilaridan poklanganidan keyin Haq zot huzuridan taralayotgan nurdan qiziy boshlaydi".

Attor tavsifida *talab* vodiysi qiyinchilik, mashaqqatlar va balolarga to'la bo'lib, solik bu vodiya o'z maqsadiga yetishi uchun ko'p yillar tirishishi, jumladan, mol-dunyodan voz kechishi, dunyoning hoy-u havaslaridan yuz o'girishi, qalbini Allohdan boshqa barcha narsalardan xoli qilishi kerak bo'ladi. Solikning qalbi insonga xos xususiyatlardan poklanganidan keyin u Haq nuri bilan toblana boshlaydi, bu nur qalbga oshkor bo'lganidan keyin esa unda Haqqa yetishishga bo'lgan istak ming karra ortadi. Shundan so'ng u bu yo'lda parvona kabi o'zini olovga uradi, yuz mashaqqatli vodiyni ham bosib o'tishga tayyor bo'ladi.

Ikkinchi vodiya: Ishq vodiysi. Fariddin Attor tavsifida solik *talab* vodiysidan keyin qadam qo'yadigan ikkinchi vodiya *ishq* vodiysidir. *Ishq* (عشق) arab tilida *sevgi*, *sevish* ma'nolarini bildirib, tasavvufda Allohni sevish, unga oshiq bo'lish ma'nolarida qo'llaniladi.

*Ba 'd az on Vodiya Ishq oyad padid,
G 'arqi otash shud kase on jo rasid.*

*Kas dar in vodiya ba juz otash mabod,
V-on ki otash nest, ayshash x(v)ash mabod.*

*Oshiq on boshad, ki chun otash buvad,
Garmro', so 'zandavu sarkash buvad.*

*Gar turo on chashmi g'aybiy boz shud,
Bo tu zarroti jahon hamroz shud.*

*Mardi koraftoda boyad ishqro,
Mardumi ozoda boyad ishqro (14, 385–386).*

Mazmuni: “Shundan keyin ishq vodiysi paydo bo'ladi, kimki bu vodiya yetsa, olovga g'arq bo'ladi. Bu vodiya bo'lgan kishi olovdan boshqa narsa bo'la olmaydi, olov bo'la olmagan kishining hayoti esa yaxshi bo'lmaydi. Oshiq olov kabi issiq, kuydiruvchi va bebosh bo'ladi... Senda g'ayb olamini ko'ruvchi ko'z ochilganidan keyin olamdagi zarralarning ham sirlaridan voqif bo'lasan... Ko'pni ko'rgan tajribali, shuningdek, taqvodor kishigina ishqqa loyiq bo'ladi”.

“Mantiq ut-tayr” muallifi talqinida bu vodiya yetgan solik olovga g'arq, zero bu vodiya faqat olov mavjud, ishqqa muhtalo bo'lgan oshiq esa xuddi olovdek, ishtiyoqli, qayg'uli va bo'ysunmas bo'ladi. Kishi ishq kelganida bir lahza kufr-u imonni, gumon va ishonchni, yaxshi va yomonni farqlay olmay qoladi. Bu yerda ishq olovga, aql esa tutunga o'xshaydi, shuning uchun ishq kelganida aql qochib ketadi. Chunki aql ishq savdosida ustoz bo'lmasdan, ishq tabiiy aqlning ishi emasdir. Solikning g'aybni ko'ruvchi ko'zlari ochilgach, olamdagi barcha zarralar unga o'z sirlarini so'ylaydilar. Ishqqa aql ko'zi bilan qaraydigan bo'lsang, uni to'laligicha ko'ra olmasan. Oshiq bo'lish uchun ko'pni ko'rgan va taqvoli bo'lish kerak bo'ladi.

Uchinchi vodiya: Ma'rifat vodiysi. Farididdin Attor tavsifida solik ishq vodiysidan keyin uchinchi vodiya — *ma'rifat* vodiysiga qadam qo'yadi. *Ma'rifat* (معرفت) arab tilida *tanish*, *bilish*, *bilib olish*, *bilim hosil qilish* ma'nolarini bildirib, tasavvufda Allohni tanish, Allohning zoti va sifatlari to'g'risida bilim hosil qilishni anglatadi.

*Ba'd az on binmoyadat peshi nazar
Ma'rifatro vodiya be po-vu sar.*

*Hech kas nabvad, ki o' in joygoh
Muxtalif gardad zi bisyoriyi roh.*

*Lojaram bas rah, ki pesh oyad padid,
Har yake bar haddi xesh oyad padid.*

*Sayri har kas to kamoli vay buvad,
Qurbi har kas hasbi holi vay buvad.*

*Lojaram chun muxtalif aftod sayr,
Hamravish hargiz nagardad hech tayr.*

*Ma'rifat z-in jo tafovut yoftast,
In yake mehrobu on but yoftast (14, 390).*

Mazmuni: Undan keyin ko'z oldingda boshi va adog'i yo'q bepoyon ma'rifat vodiysi gavdalanadi. Bu vodiya har kim o'ziga xos joyda turadi, ammo ular yuradigan yo'llar turlidir... Natijada har bir kishining oldidan uning kuchi va imkoniga yarasha yo'l chiqadi... Har bir kishining (uning qarshisidan chiqqan yo'ldan) yurishi uning kamolga yetguniga qadar davom etadi, har bir kishining (Allohga) yaqinlashishi uning holiga muvofiq bo'ladi... (Soliklarning ma'rifat vodiysidagi) sayrlari turli yo'llardan amalga oshganligi sababli qushlardan (soliklardan) birortasi boshqa birortasi bilan yo'ldosh bo'la olmaydi. Shu sababli ham (bu yo'lovchilardan har birining) ma'rifati turlicha bo'lib, ulardan biri mehrobni, boshqasi esa butni topmish.

Fariddin Attor tavsifiga ko'ra, ko'plab turli-tuman yo'llari bo'lgan bu bepoyon vodiya har kimning qarshisidan har xil yo'l chiqadi. Bu vodiyni kezish har kimning kamoliga qarab, har bir kishining Allohga yaqinlashishi uning holiga qarab yuz beradi. Bu vodiya soliklar turlicha yo'llardan kezanliklari sababli hech qachon ikki solik bir yo'lda bo'lmaydi. Xuddi shu sababli ham bu vodiyni kezuguvchilarning ma'rifati turlicha bo'lib, ularning biri mehrobni topsa, boshqasi butni topadi. Ma'rifat quyoshi charaqlaganida har bir solik o'z kuchi va irfoni martabasiga qarab ko'rguvchi bo'ladi. Shunda g'ayb sirlari unga oshkor bo'lib, bu dunyoning olovi unga gulshan bo'ladi. Biroq bu yo'lda bir kishi tamomila sirlarni bilguvchi bo'lgunicha yuz ming kishi yo'q bo'ladi. Bu chuqur dengizda suzmoq uchun komil inson bo'lmoq kerak bo'ladi.

To'rtinchi vodi: **Istig'no vodiysi.** Fariddin Attor tavsifidagi to'rtinchi vodi *istig'no* vodiysidir. *Istig'no* (استغنا) arab tilida *ehtiyoji bo'lmaslik, muhtoj bo'lmaslik* ma'nolarini bildirib, tasavvufda Allohdan boshqa biror kishi yoki narsaga biror-bir ehtiyoji bo'lmaslik ma'nosida qo'llaniladi.

*Ba'd az on Vodiya Istig'no buvad,
Na dar on da'vo-vu na ma'no buvad.*

*Mejihad az beniyoziy sarsare,
Mezanad barham ba yak dam kishvare (14, 397).*

Mazmuni: Shundan so'ng *istig'no* vodiysi keladi, bu vodiya da'vo ham, ma'no ham bo'lmaydi. (Bu vodiyni kezayotgan yo'lovchi bunda o'zgalarga bo'lgan) ehtiyojsizlikdan shamol kabi yeladi hamda (o'zi erishgan kuch-qudrat bilan) bir zumda butun boshli bir mamlakatni ostin-ustin qila oladi.

“Mantiq ut-tayr” asaridagi talqinga ko'ra, bu vodiya da'vo ham, ma'no ham bo'lmaydi. Solik bunda Allohdan boshqalarga bo'lgan ehtiyojsizlikdan sakrab-sakrab yuguradi, shamol kabi yeladi. Bu yerda yetti dengiz bir ko'lmakka, yetti alanga bir uchqunga aylanib qolgay. Bu yerda qadrlarning eski va yangisi bo'lmaydi, bunda nimadir qilsang ham, hech narsa qilmasang ham baribir.

Beshinchi vodi: **Tavhid vodiysi.** Farididdin Attor solik *istikʻno* vodiysidan keyin beshinchi vodi *tavhid* vodiysiga qadam qoʻyishini aytadi. *Tavhid* (توحيد) soʻzining lugʻaviy maʼnosi arab tilida *bir deb bilish* boʻlib, shariatda va tasavvufda Allohni yagona maʼbud deb bilish va faqatgina unga sigʻinish maʼnosida qoʻllaniladi.

*Baʼd az in vodiyi Tavhid oyadat,
Manzili tafriid-u tajrid oyadat.*

*Gar base biniy adad, gar andake,
On yake boshad dar in rah beshake* (14, 402).

Mazmuni: Shundan keyin *tavhid* vodiysi keladi, *tafrid* va *tajrid* manzili keladi... Bu yoʻlda koʻp narsa ham, oz narsa ham bir xil miqdorga ega boʻladi.

Attor tavsifida *tavhid* vodiysi *tafrid* (Xudodan boshqa narsalardan yolgʻizlanish) va *tajrid* (Xudodan boshqa narsalardan ajralish) manzilidir. Solik bu vodiya qadam qoʻygach, Haqdan boshqani koʻrmaydi, yaratilgan olamning turli koʻrinishlarini bir narsa sifatida koʻradi, oʻzini zohiran va botinan oʻziga bogʻlab olgan barcha narsalardan voz kechadi. Solik bu dunyoning narsalaridan oʻzini uzib, Haqqa yaqinlik hosil qilganidan keyin shuni tushunib yetadiki, Allohning yagonaligi sanoq nuqtayi nazaridan emas, balki zot nuqtayi nazaridandir.

Oltinchi vodi: **Hayrat vodiysi.** Farididdin Attor tavsifida solik *tavhid* vodiysidan keyin oltinchi vodi — *hayrat* vodiysiga qadam qoʻyadi. *Hayrat* (حیرت) arab tilida *hayrat*, oʻzini yoʻqotib qoʻyish maʼnolarini bildirib, tasavvufda solikning Alloh toʻgʻrisidagi tafakkur chogʻida toʻsatdan hayratga tushib, oʻylash va fikrlashdan toʻxtab qolishi yoki oʻzidan va oʻz holatidan bexabar bir holga tushib qolishiga aytiladi.

*Baʼd az on vodiyi Hayrat oyadat,
Kor doyim dard-u hasrat oyadat.*

*Mardi hayron chun rasad in joygoh,
Dar tahayyur monda-vu gum karda roh.*

*Goʻyad: Aslan menadonam chiz man,
V-on nadonam, ham nadonam niz man.*

*Oshiqam, ammo nadonam bar kiyam,
Na musulmonam, na kofir, pas chiyam?! (14, 407–408)*

Mazmuni: “Undan keyin hayrat vodiysi keladi, bu vodiya sening ishing faqatgina dard-u hasratdan iborat boʻladi... Bu joyga yetgan kishi hayratga tushib, oʻzini unutib, yoʻlini yoʻqotib qoʻyadi... “Oʻzim kimligimni bilmayman, u nima-yu men nima ekanligimni ham bilmayman. Oshiqman, ammo kimga oshiqligimni bilmayman, na musulmonman, na kofirman, unda nimaman?” — deb aytadi.

Attorning bayon etishicha, solik bu vodiya voqelikni anglashdan ojiz boʻlganligi sababli bu vodiyni na topa oladi, na yoʻqota oladi, balki

faqatgina o'z dardi, hasrati va hayratini bayon etishga kirishadi. U o'zining borligi yoki yo'qligini ham, oshkorligi yoki yashirinligini ham, foniyligi yoki boqiyiligini ham, musulmonligi yoki kofirligini ham bilmaydi. U bunda oshiqiligini biladi, ammo kimga oshiqiligini bilmaydi.

Yettinchi vodiylar: Faqr-u fano vodiysi. Fariddin Attor tavsifida solik oldingi olti vodiyni bosib o'tganidan keyin qadam qo'yadigan yettinchi vodiylar *faqr-u fano* vodiysidir. *Faqr* (فقر) so'zi arab tilida *qashshoqlik*, *yo'qsillik* ma'nolarini bildirib, tasavvufda solikning o'zini Alloh oldida biror-bir ahamiyatga ega bo'lmagan hech kim va hech narsa deb bilishini anglatadi. *Fano* (فنا) so'zi esa arab tilida *yo'q bo'lish*, *yo'q bo'lib ketish*, *yo'qolish*, *yo'qlik* ma'nolarini bildirib, tasavvufda solikning o'zligini, o'z menligini yo'qotib, hechkimga aylanishi hamda Haq vujudiga ruhan qorishib, yo'q bo'lib ketishga ishora qiladi.

*Ba'd az in vodiylar Faqr ast-u Fano,
Kay buvad in jo suxan guftan ravo!*

*Ayni vodiylar faromo'shiy buvad,
Langi-vu karri-vu behushiy buvad.*

*Bahri kulliy chun ba junbish kard roy,
Naqshho dar bahr kay monad ba joy?!*

*Gum shudand avval qadam, z-in pas chi bud,
Lojaram digar qadamro kas nabud (14, 413–414).*

Mazmuni: “Shundan so'ng faqr-u fano vodiysi keladi, bu vodiylar so'zlash mumkin bo'lmaydi. Bu unutish, gunglik, karlik va behushlik vodiysi bo'ladi... Umumiy dengiz to'lqinlanishga qaror qilganda suv yuzidagi izlar joyida qolarmidilar?!... Ular birinchi qadamdayoq yo'q bo'ldilar, yo'lning qolgan qismida nima bo'ladi, oqibatda qolgan qadamda (bu yo'lda) biror kishi qolmagay”.

Attor tavsifida bu vodiylar jimlik (gapirmaslik), unutish, gunglik, karlik va behushlik vodiysi bo'lib, bunda barcha narsalar Haq nurida yo'q bo'lib ketadi. Solik o'zining so'nggi maqsadi bo'lmish visolga erishadi — Alloh visoli dengiziga yetib, o'z manzilidan uzoqlashib ketgan tomchi kabi dengizga qaytadi. Attor bu o'rinda Haq vujudini bahri kull, ya'ni umumiy dengizga, ikki dunyoni, ya'ni dunyo va oxiratni ushbu dengiz yuzida bir paydo bo'lib, yana to'lqinlarda yo'q bo'lib ketadigan izga mengzaydi. Uning fikricha, bu vodiylar qadam qo'ygan kishi birinchi qadamdayoq yo'q bo'lib ketadi.

Xulosa

Boshqa ko'pchilik so'fiylar, aniqrog'i, so'fiy shoirlar singari Fariddin Attor ham o'zining so'fiyona mazmundagi “Mantiq ut-tayr” dostonida so'fiylik yo'lining — sayr-u sulukning maqomlar deb atalmish bosqichlarini o'z nuqtayi nazaridan tavsiflagan. Fariddin Attor nazarida sayr-u suluk maqomlari yettita bo'lib, ular *talab*, *ishq*, *ma'rifat*, *istig'no*, *tavhid*, *hayrat* hamda *faqr* va *fano* ketma-ketligidagi maqomlardan iborat. Badiiy asar hisoblanmish “Mantiq ut-tayr” dostonida majoziy tarzda

tasvirlangan sayru suluk quyidagi badiiy obrazlar vositasida ifodalangan: say-ru sulukning yetti maqomi — yetti vodi; soliklar — qushlar; Hudhud — murshid (shayx, pir); Simurg — Haq taolaga majozan ishora.

Farididdin Attor tomonidan yetti vodi obrazida tasvirlangan sayr-u sulukning yetti maqomi quyidagi asosiy xususiyatlarni oʻzida jamlaydi: solik *talab* vodiysida dunyoning hoyu havaslaridan yuz oʻgʻirish va qalbini Allohdan boshqa barcha narsalardan xoli qilish orqali uning qalbi Haq nuri bilan toblana boshlaydi va shundan soʻnggina keyingi vodiylarni bosib oʻtishga tayyor boʻladi; *ishq* vodiysida Allohga boʻlgan ishq olovida yonib-kuyish orqali gʻaybni koʻrish qobiliyatiga ega boʻladi; *maʼrifat* vodiysida soliklardan har biri turli yoʻllardan borib, Alloh toʻgʻrisida turli darajada maʼrifat hosil qilishadi, maʼrifat hosil qilgan solikka gʻayb sirlari ochiladi, biroq bu yoʻldagilarning hammasi ham maʼrifat hosil qilavermaydi; *istigʻno* vodiysida Allohdan boshqa biror kishi va biror narsaga ehtiyojsizlik darajasiga yetib, keng erkinlik va ulkan qudrat kasb etadi; *tavhid* vodiysida Allohdan boshqa barcha narsalardan ajralib, birgina Alloh bilan yolgʻiz qolish vositasida Allohdan boshqa biror narsani koʻrmaydigan yaratilgan olamning turli koʻrinishlarini bir narsa sifatida koʻradigan boʻlib qoladi; *hayrat* vodiysida voqelikni anglashdan oʻjiz qolib, hayratga tushadi va oʻzini yoʻqotib qoʻyadi; *faqr-u fano* vodiysida oʻzligini yoʻqotib, hechkimga aylanadi va ruhan Haq vujudiga qorishib, yoʻq boʻlib ketadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джон А. Субхан. Суфизм. Его святыне и святыни / Пер. с англ. — СПб.: Издательство «ДИЛЯ», 2005. — 256 с.
2. Ислам. Энциклопедический словарь. — М.: Наука, 1991. — 315 с.
3. Комилов Н. Тасаввуф. — Тошкент: Movarounnahr, — Oʻzbekiston, 2009. — 448 б.
4. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Краткая история / Пер. с англ. М.Г.Романова. — СПб.: Издательство «ДИЛЯ», 2004. — 464 с.
5. Раҳимов К. Мовароуннахр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII–XI асрлар). — Тошкент: Akademnashr, 2020. — 400 б.
6. Хасан Камил Йылмаз. Тасаввуф и тарикаты. Перевод с турецкого А. Урманова. — М.: ООО «Издательская группа «САД», 2007. — 300 с.
7. Ҳаким ат-Термизий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али. Манозил ул-ибод мин ал-ибода. (Араб тилидан Абдулқаҳҳор Шоший таржимаси; Абдурашид Баҳромов таҳрири остида). — Тошкент: Movarounnahr, 2003. — 55 б.

Fors tilida:

8. اصفهانی، ابومنصور. نهج الخاص / تصحيح نصرالله پورجوادی. مجلة تحقیقات اسلامی. 1367، سال سوم. شماره 1 و 2. صص 132–149.

(8. Isfahoniyy, Abu Mansur. Nahj al-xoss. Nasrulloh Purjavodiy tahriri ostida // “Islomiy tadqiqotlar” jurnali, 1367/1988-y. — № 1-2. — B. 132-149.)

9. انصاری، عبدالله بن محمد. صد میدان / به کوشش بررسی، تصحيح متن، توضیحات و فهرست ها از سهیلا موسوی سیرجانی. تهران: زوار، 1375. — 256 ص.

- (9. Ansoriy, Abdulloh ibn Muhammad. Sad maydon (Tadqiq, tahrir, izohlar va ilovalar muallifi: Suhaylo Musaviy Sirjoniy). — Tehron: Zuvvor, 1375/1996. — 256 b.)
10. تفصیلی، محمدصادق. از خاک تا سیدای افلاک با راهیان هفت شهر عشق عطار // مطالب دومین کنفرانس علمی پژوهشی “رهیافت های نوین در علوم انسانی ایران” (ایلام، 17 مرداد 1397). — ایلام، 1397.
- (10. Tafsiliiy, Muhammadsodiq. Tuproqdan falakning eng yuqori nuqtasigacha Attorning yetti ishq shahri yo'lovchilari bilan birga (fors tilida) // “Eron gumanitar fanlarida yangi yechimlar” ilmiy-tadqiqot konferensiyasi materiallari (Elom, 2018-yil 8-avgust). — Elom, 1397/2008.)
11. سجادی، سید جعفر. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. ویرایش دوم، چاپ هفتم. تهران، طهوری، 1370.
- (11. Sajjodiy, Sayyidja'far. Irfoniy atamalar va iboralar lug'ati. Ikkinchi tahrir. Yettinchi nashr. — Tehron: Tahuriy, 1370/1991. — 814 b.)
12. شعبان زاده، مریم. سیر تطور مفهوم عرفانی حال تا قرن هشتم // نشریه علمی - پژوهشی پژوهش های ادب عرفانی (گوهر گویا). شماره سوم، پیاپی ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۲۵-۱۴۸.
- (12. Sha'bonzoda, Maryam. Hijriy-qamariy VIII (milodiy XIV) asrgacha bo'lgan davrda irfoniy “hol” tushunchasining ma'naviy evolyutsiyasi // “Gavhari go'yo” (“So'zlovchi gavhar”) irfoniy adabiyot tadqiqotlari jurnali. — Tehron. 1391 (2012-2013) yilning qishi. — № 23. — B. 125–148.)
13. شقیق بلخی، ابو عبدالله. رسالة آداب العبادات / ترجمة نصرالله پورجوادی // مجلة معارف، سال 1366، شماره 10. صص 106–120.
- (13. Shafiq Balxiy, Abu Abdulloh. Risolat odob al-ibodot. Arab tilidan Nasrulloh Purjavodiy tarjimasi // “Maorif” jurnali, 1366/1987. — № 10. — B. 106-120.)
14. عطار نیشاپوری، فریدالدین. منطق الطیر. محمدرضا شفیعی کدکنی. — تهران: سخن، 1384. — 904 ص.
- (14. Attor Nishopuriy, Fariddin. Mantiq ut-tayr (fors tilida) (Muhammadrizo Shafi'iy Kadkaniiy tahriri ostida). — Tehron: Suxan, 1384/2005. — 904 b.)
15. علی محمدرضایی هفتادار. جایگاه تصوف در شعر و اندیشه عطار // مجله ویستا: <https://vista.ir/w/a/16/7ijzy>
- (15. Ali Muhammadrizoiy Haftodur. Attor she'riyati va tafakkurida tasavvufning o'rni (fors tilida) // “Vista” elektron jurnali: <https://vista.ir/w/a/16/7ijzy>.)
16. فروزانفر، بدیع الزمان. شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشاپوری، تهران: انجمن آثار ملی، چاپخانه دانشگاه تهران، 1340. — 448 ص.
- (16. Furuzonfar, Badi'uzzamon. Shayx Fariddin Muhammad Attor Nishopuriyning hayoti va asarlari tahlili (fors tilida). — Tehron: Tehron universiteti nashriyoti, 1340/1961. — 448 b.)
17. کاشانی، محمود بن علی. مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة / به کوشش جلال الدین همایی، تهران، ۱۳۲۳. — 240 ص.
- (17. Koshoniy, Mahmud ibn Ali. Misboh al-hidoyat va miftoh al-kifoyat (Jaloliddin Humoiy tomonidan nashrga tayyorlangan). — Tehron, 1323/1944. — 240 b.)
- Arab tilida:

18. ابومحمد روزبهان بقلی شیرازی. مشرب الارواح / تحقيق عاصم ابراهيم كيالى حسيني شاذلى درقاوى. دارالكتب العلمية. بيروت. 1426هـ. – 370 ص.
- (18. Abu Muhammad Ro‘zbehon Baqliy Sheroziy. Mashrab ul-arvoh (Osim Ibrohim Kiyoliy Husayniy Shoziliy Darqoviy tahriri ostida). — Bayrut: “Dor ul-kutub al-ilmiya”, 1426/2005. — 370 b.)
19. ابى عبدالرحمان محمد بن حسين سلمى ، درجات المعاملات ، چاپ احمد طاهرى عراقى ، در مجموعه آثار ابو عبدالرحمن سلمى ، ج ۱، گردآوری نصرالله پورجوادی ،تهران ۱۳۶۹ ش. – 552 ص.
- (19. Abu Abdurrahmon Muhammad ibn Husayn as-Sulamiy. Darajot al-muomalot. Ahmad Tohiriy Iroqiy tomonidan nashrga tayyorlangan. (Sulamiy asarlari to‘plami, 1-jild). — Tehron: Nashri donishgohiy, 1369/1990. — 522 b.)
20. ابى نصر السراج الطوسى. اللمع / حقه و قدم له و خرج احاديثه الدكتور عبدالحليم محمود و طه عبدالباقي سرور. — دارالكتب الحديثه بمصر و مكتبة المثنى ببغداد. 1380/1960. — 646 ص.
- (20. Abu Nasr as-Sarroj at-Tusiy. al-Luma’ (Tahrir, so‘zboshi va ilovalar muallifi Abdulhalim Mahmud va Toho Abdulboqiy). — Misr: Dor ul-kutub al-hadisa; – Bag‘dod: Maktabat ul-musanno, 1380/1960. — 646 b.)
21. سهروردي، عمر بن محمد، عوارف المعارف، به كوشش قاسم انصاري، تهران، ۱۳۶۴. — 72+326 ص.
- (21. as-Suhravardiy, Umar ibn Muhammad. Avorif al-maorif (Qosim Ansoriy tomonidan nashrga tayyorlangan). — Tehron, 1364/1985. — 72+326 b.)
22. الشيخ ابو طالب المكي، محمد بن على بن عطية. قوت القلوب فى معاملة المحبوب و وصف طريق المريد الى مقام التوحيد / حقه و قدم له و علق حواشى محمود بن ابراهيم بن محمد الرضوانى. دارالعلوم — جامعة القاهرة. الجزء الاول. مكتبة دارالتراث. الطبعة الاولى. 1422/2001. — 1666 ص.
- (22. ash-Shayx Abu Tolib al-Makkiy, Muhammad ibn Ali ibn Atiyya. Qut al-qulub fi muomalat al-mahbub va vasfu tariq al murid ila maqom at-tasavvuf (Tahrir, so‘zboshi va ilovalar muallifi: Mahmud ibn Ibrohim ibn Muhammad ar-Rizvoniyy). 2-jild. — Qohira: “Dor at-taros”, 1422/2001. — 1666 b.)

References

1. John A. Subhan. Sufism. His saints and shrines / Translated from English, – St. Petersburg: Publishing house "DILYA", 2005, 256 p.
2. Islam. Encyclopedic dictionary, M.: Nauka, 1991, 315 p.
3. Komilov N. Sufism, Tashkent: Movarounnahr–Uzbekistan, 2009, 448 P.
4. Knysh A.D. Musulman mysticism. A brief history / Translated from the English by M.G.Romanov, St. Petersburg: Publishing house "DILYA", 2004, 464 p.
5. Rahimov K. The history of movarounnahr mysticism: the formation and systematization of doctrine (VIII – XI centuries),Tashkent: Akademnashr, 2020, 400 p.
6. Hasan Kamil Yilmaz. Sufism and Sects. A. Translation from Turkish by Furmanov, M.: SAD Publishing Group LLC, 2007. , 300 p.
7. Hakim at-Termiziy, Abu Abdullah Muhammad ibn Ali. I am the one who is the one who is the one who is the one who is the one who is the

one who is the one. (Arabic translation by Abdulqahhor Shoshiy; Abdurashid Bahromov Ed. OS.), Tashkent: Movarounnahr, 2003, 55 p.

In Persian:

8. Isfahani, Abu Mansur. Nahj al-khoss. Nasrullah Purjawadi under Ed. / / Journal of Islamic studies, 1367/1988, № 1-2, P. 132–149.)
9. Ansari, Abdullah ibn Muhammad. Sad Field (author of research, editing, comments and applications: Suhaylo Musavi Sirjani), Tehran: Zovvar, 1375/1996, 256 p.
10. Tafsiliy, Muhammadsodiq. From the bottom to the peak of Falak, along with the passengers of seven ishq cities of attor (in Persian) / / materials of the research conference “new solutions in Iranian humanities” (Elom, 8 August 2018), Elom, 1397/2008.
11. Sajjadiy, Sayyidja'far. Dictionary of Iranian terms and phrases. Second Ed. Seventh edition, Tehran: Tahuriy, 1370/1991, 814 p.
12. Sha'bonzoda, Maryam. Hijri-the spiritual evolution of the Iranian concept of “hol” in the period up to the 8th (14th) century CE // “Gavhari Gushu” (“Speaker gavhar”) is a journal of Iranian literary studies, Tehran. 1391 (2012-2013) winter of the year, № 23, P. 125–148.
13. Shaiq Balkhi, Abu Abdullah. Al-Ibadat Al-Al-al-Din, the book of al-Din. Translation from Arabic by Nasrullah Purjawadi / / ” Maorif ” magazine, 1366/1987, № 10, P. 106–120.
14. Attor Nishapuri, Fariddin. Mantiq ut-tayr (in Persian) (under Muhammadrizo Shafi'i Kadkani Ed, Tehran: Sukhan, 1384/2005, 904 p.
15. Ali Muhammadrizoi Haftodur. The place of mysticism in the poetry and thought of Attor (in Persian) // electronic magazine” Vista”: <https://vista.ir/w/a/16/7ijzy>
16. Furuzonfar, Badi'uzzamon. Analysis of the life and works of Sheikh Fariddin Muhammad Attor Nishopuri (in Persian), Tehran: Tehran University Press, 1340/1961, 448 p.
17. Koshoni, Mahmud ibn Ali. Misbah al-hidat and miftoh al-Judah (prepared for publication by Jalaliddin Huma'iy), Tehran, 1323/1944, 240 p.

In Arabic:

18. Abu Muhammad Rozbehon Bakli Sherozi. Mashrab ul-ghawah (Osim Ibrahim Kiyoliy Husayni Shoziliy Darqovi Ed, Beirut:” Dar ul-kutub al-ilmiya”), 1426/2005, 370 p.
19. Abu Abdurrahman Muhammad ibn Husayn as-Sulami. Deqat al-muqalat. Ahmad Tohiri was prepared for publication by the Iroquois. (Collection of sulamian Works, Volume 1), Tehran: edition of wisdom, 1369/1990, 522 p.
20. Abu Nasr as-Sarroj at-Tusi. Al-Luma ' (edit, foreword, and author of the appendices Abdulhalim Mahmud and Toho Abdulboqiy, Egypt: Dor ul-kutub al-hadisa; – Baghdad: Maktabat ul-musanno, 1380/1960, 646 b.
21. As-Suhrawardi, Umar ibn Muhammad. Avorif al-maorif (prepared for publication by Qasim Ansari), Tehran, 1364/1985, 72+326 p.
22. Ash-Shaykh Abu Talib al-Makkiyya, Muhammad ibn Ali ibn Atiyya. Qut al-qulub fi MU'tabalat al-mahbub and wasfu tariq al murid with Maqam at-Suff (edit, foreword and author of appendices: Mahmud ibn Ibrahim ibn Muhammad ar-Rizwaniy. Volume 2, Cairo:” Dar at-taros”, 1422/2001, 1666 p.